

SZENT ATANÁZ GÖR. KAT. HITTUDOMÁNYI FŐISKOLA
INSTITUTUM SANCTO ATHANASIO NOMINATUM

ATHANASIANA

54

Nyíregyháza
2022

ATHANASIANA
a Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola folyóirata

Alapítva 1995-ben

Főszerkesztő:
Ivancsó István

A szerkesztőbizottság tagjai:
Janka György, Szabó Péter, Véghseő Tamás, Vincze Krisztián

A szerkesztőség címe:
Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola
H 4400 Nyíregyháza
Bethlen G. u. 13–19.
Tel./Fax: +36/42/597-600
www.szentatanaz.hu
szentatanaz@szentatanaz.hu

Postacím:
H-4401 Nyíregyháza, Pf. 303

Felelős kiadó:
Véghseő Tamás rektor

© Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, 2022

ISSN 1219-9915

Megrendelhető a fenti címek bármelyikén
Az egyes számok ára: 1.000 Ft

PERENDY László

Szent Jusztinosz eszkatológiája. Krisztus mártírjának reménye

TARTALOM: 1. Bevezetés; 2. Krisztus második eljövetele; 3. A test feltámadása; 4. A végítélet; 5. Szabad akarat, egyéni érdemek, krisztusi megváltás; 6. Feloldható ellentmondások?; 7. Befejezés.

LÁSZLÓ PERENDY: The Eschatology of Saint Justin: The Hope of Christ's Martyr
In all three of his surviving works, Justin addresses eschatological questions. His claims may be grouped around the following themes: The Second Coming of Christ, the resurrection of the body, the Last Judgement, choices of free will, individual merits and assurance of Christ's redemption. The glorious Second Coming is also testified to by the Prophets, who proved to be trustworthy even about the First Coming. Justin's main message is that, in line with the expectations of the Gentiles, the Messiah will return to Jerusalem, revealing the wound of His side, thereby showing that He is identical with the crucified Christ. Concerning the details of the Resurrection, Justin refers to the fulfilment of the prophecies about Jerusalem in his argumentation. Similarly to Papias and Irenaeus, he holds chiliastic views but does not consider those Christians who do not share his opinion as heretics. He explains that God will resurrect everybody, though He will grant neverending happiness to some, while condemning others to eternal fire. Man is a being with free will and, thus, God will judge everyone based on their own actions. There is a universal moral standard to judge one's deeds. In some instances, Justin's statements display contradictions. One reason for this might be that he is primarily an apologete, who wishes to react to attacks from various sides. Despite these contradictions, his works continue to represent a valuable source on the eschatological expectations of the primitive Church. Above all, he endeavoured to convey a sense of solid faith in the universal redemptive will of Christ.

I. Bevezetés

Szent Jusztinosz filozófus és vértanú mindhárom fennmaradt művében (*Dialógus a zsidó Trifónnal*, 1. és 2. *Apológia*) foglalkozik eszkatológiai kérdésekkel. Tanulmányom első részében Eric Francis Osborn nyomán¹ azokat

1 ERIC FRANCIS OSBORN, *Justin Martyr*, (Beiträge zur Historischen Theologie, 47.), Tübingen 1973, 186–203.

a fő témaköröket foglalom össze, amelyek köré a különböző kontextusban olvasható kijelentései csoportosíthatók.²

2. Krisztus második eljövetele

Jusztinosz az első szerző az ókeresztény korból, aki részletekbe menően tárgyalja Krisztus második eljövetelét (ή δεύτερα παρουσία), világosan megkülönböztetve első eljövetelétől. A Messiás jelenleg Egyházában van jelen, amely az ő köntöse, és amelyet saját vérében mosott meg (D. LIV. 1.). A keresztényekben jelenleg erő szerint (έν δυνάμει) van jelen. A második eljövétel során azonban jelenléte mindenki számára láthatóvá válik. Az első és második eljövetele közötti időszakban élünk: εν τῷ μεταξύ τῆς παρουσίας αὐτοῦ χρόνῳ (D. LI. 2.). Nem sokkal Jusztinosz halála (c. 165) után keletkezhetett a *Muratori-töredék*, amely így ír Krisztus első és második eljöveteléről: „ac de gemino eius adventu. Primo in humilitate despectus quod fuit secundum potestatem regalis patris, praeclarum quod futurum est”.³

Jusztinosz számára a második eljövétel teljes bizonyosság. Úgy látta, hogy a rómaiak és a zsidók egyaránt kénytelenek cáfolhatatlan bizonyítékként elfogadni a jövőre vonatkozó próféciaikat, hiszen a próféták jövendölései már az első eljövettel kapcsolatban bizonyíthatóan beteljesedtek (1A. XXX. 1.). Az 1. *Apológia* 30. fejezetétől az 51-ig ír azokról a próféciaokról, amelyek nagyon pontosan megjövendölték Krisztus életének eseményeit, halálát és feltámadását. Az 52,3-ban így összegzi mondanivalóját:

„A próféták ugyanis két eljövetelét hirdették előre: az elsőt, amely már megtörtént, mint megvetett és szenvedő emberé; a másodikat pedig, amikor dicsőségben fog eljönni a mennyből, együtt angyali seregével, amint megjövendölték, amikor majd minden valaha élt ember testét fel fogja támasztani, és míg a méltókét halhatatlanságba fogja öltöztetni, addig az igaztalanokét örök érzékelésben a gonosz démonokkal együtt örök tűzre fogja vetni”.

2 A tanulmányban szereplő magyar nyelvű idézetek *A II. századi görög apológéták* című kötet publikálás előtt álló második kiadásából valók. Az első kiadás: VANYÓ LÁSZLÓ (szerk.), *A II. századi görög apológéták*, (Ókeresztény Írók 8.), Budapest 1984. A három mű címének rövidítése: 1Ap., 2Ap., D.

3 Idézi OSBORN, *i. m.*, 187.

E dicsőséges eljövétel a zsidók számára szembesülést jelent majd Krisztus kereszttjével: „Látni fogja a ti népetek, és felismerik azt, akit átszúrtak, ahogyan Ozeás, egyike a tizenkét prófétának, és Dániel előre megmondta” (D. XIV. 8.).

Szerinte az a két kecskebak, amelyet a *Tóra* szerint engesztelésül fel kellett áldozni, Krisztus két eljövételének előképe: a feláldozott bak jeleníti meg az első eljövételét, a második pedig a második eljövételt (D. XL. 4–5.). Egyes kutatók véleménye szerint ez a kijelentés a samaritanus exegézis hatását tükrözi.⁴

A második eljövétel tehát dicsőséges lesz: angyalai kíséretében érkezik majd el Krisztus. Zakariás jövendölte meg, hogy akkor majd összegyűjti Izrael szétszóródott fiait. Ezekiel látomása a csontmezőről (Ez 37,7–8) szintén ekkor fog beteljesedni. Izaiás próféciaja szerint (Iz 45,23) mindenki le fog borulni előtte. A jók jutalma a halhatatlanság lesz, a gonoszoké pedig az örök büntetés (Iz 46,24). Ezek és más próféciaik bizonyítják, hogy az a keresztre feszített, akik a keresztények imádnak, Isten elsőszülöttje és minden ember bírja.

A *Dialógus* kezdetén Jusztinosz a próféciaikat két csoportra osztja. Az első csoportba tartozók esetében a Krisztusra vonatkozó jelzők (ἄτιμος, ἀειδής, θνήτοσ) az első eljövételre vonatkoznak, amint erről Iz 53-ban olvashatunk. A többi jelző a dicsőséges második eljövételre vonatkozik, amikor – Dán 7,13 tanúsága szerint – Krisztus dicsőségben jön el az ég felhőin. Hogy mindkét esetben ugyanarról a személyről van szó, abból lesz nyilvánvaló, hogy második eljövetelekor is láthatóak lesznek sebei Izrael számára, ahogyan ezt Zak 12,10 megjövendölte. Noha a két eljövétel nem választható szét teljesen egymástól, mégis van köztük kontraszt. A keresztre feszített Úr nevének ereje már most megnyilvánul a démonok kiűzésekor, a második eljövétel dicsősége azonban még ennél is nagyobb lesz:

„Szenvedésének üdvösségszerző hatalmában oly nagy erő mutatkozott meg, mint amekkora majd dicsőséges megjelenésében lesz nyilvánvaló. Mert eljön ő a felhők felett mint Emberfia, ahogyan Dániel hirdette róla, és vele együtt jönnek angyalai is” (D. XXXI. 1.).

Trifón szerint a próféciaik még nem teljeshettek be, hiszen a Messiás nem lehet olyan személy, aki átok alá esett, mivel keresztre feszítették. Vita

4 Vö. P. R. WEIS, „Some Samaritanisms of Justin Martyr”, in *Journal of Theological Studies* 45 (1944) 199–205.

bontakozik ki köztük arról is, hogyan kell értelmezni *Dániel könyvének* kijelentését (7,25) a következő kifejezéssel kapcsolatban: „egy ideig, időkig és egy fél ideig”. Jusztinosz szerint nem jelenthet 350 évet, amint Trifón véli, hanem csak 3 és fél évet, ameddig „a bűn embere” uralkodni fog, és szörnyen átkozza majd a Magasságbelit. Jusztinosz szerint a bűn emberének megjelenése Dániel próféciája értelmében meg kell, hogy előzze a Messiás eljövételét. Az *Apokalipszistól* eltérően azonban Jusztinosz kijelentései alapján nem azonosítható a Római Birodalommal, és *Nero redivivusnak* sem tekinthető.

Jusztinosz szerint Illés az előhírnöke a Messiás mindkét eljövételének. Eljött Keresztelő János személyében (ahogyan Jézus is kijelenti), és el fog jönni a végidőkben is. Trifón úgy véli, hogy Illés még egyszer sem jöhetett el újra, de majd ő fogja felkenni a Messiást. Jusztinosz ezzel szemben Zakariásra hivatkozik (tévesen, Malakiás helyett), hogy Illés az Úr nagy és szörnyűséges napja előtt fog eljönni. Jusztinosz szerint ez a kifejezés nyilván a dicsőség megnyilvánulásának és a végítéletnek a napjára vonatkozik. A prófétai lélek Illésről Jánosra szállt, ugyanúgy, ahogyan az amalekiták elleni küzdelemben Mózesről Józsúéra. Akkor – rejtett formában – maga Isten küzdött Amalek ellen, mégpedig a kereszt jele által, amelyet Mózes felemelt két karja jelenített meg. A gonosz lelkek most pedig szintén a kereszt ereje miatt reszketnek. Nekünk, keresztényeknek tehát nem kell második eljövételéig várunk, hogy ezt az erőt megismerjük.

Illés szerepe nagy jelentőségű volt az korabeli zsidóság számára is, mivel várákozásaik szerint ő fogja meghirdetni a megváltás közeledtét. Ő hozza majd el az *apokatasztasziszt*, meggyógyítva és helyreállítva Izrael népét, amelyet a bűn elválasztott Istentől. Azonban az evangéliumok szerint nem minden teljesedett be a Keresztelő szenvedésében, akiben Jézus szavai szerint Illés már eljött. A szinoptikus evangéliumokban a Tábor hegyi színeváltozáskor Mózes és Illés az Úrnak a jövőendő szenvedéséről beszélgetnek. Illés jelenléte készíti a tanítványokat arra, hogy megkérdézzék, úgy fog-e történni, ahogyan az írástudók mondják, vagyis, hogy először Illésnek kell eljönnie. Jézusnak a Mt 17,11-ben olvasható szavai alapján állítja Jusztinosz, hogy amint Illésnek két eljövetele volt, a Messiásnak is kettő várható, amelyek közül a második a jövőben fog bekövetkezni. Jusztinosz nem beszél Illés eljövendő szenvedéséről. Urunk szavainak ilyenfajta értelmezése kétségtelenül beleillik a korai Egyház apokaliptikus várákozásaiba.

Jusztinosz szerint Jákob pátriárka is megjósolta a Messiás kétszeri eljövételét, amikor azt mondta Júdának, hogy ő lesz a nemzetek, vagyis a pogányok várakozása, reménysége (Ter 49,8–12), akinek majd kifejezik hódolatukat. Mindig lesz próféta vagy uralkodó Júdában – mondja Jákob –, amíg el nem jön az, ami Júdának készítettett. Valóban, mindig volt vezetője Izraelnek, egészen Jézus haláláig. Igaz, hogy Heródes Askalonból származott, de az ő idejében is volt főpap Júdában. Most azonban – mondja Jusztinosz – nincs se próféta, se király Izraelben. Minden beteljesedett tehát, amit a Krisztus első eljövételéig bekövetkezett eseményekről Jákob megjövendölt. Az a kijelentése, hogy a nemzetek számára *προσοδοκία* (reménnyel teljes várakozás) lesz, bizonyítja, hogy a jövőben biztosan bekövetkezik az ő második eljövele (D. LII. 1–2.).

A második eljövételről szóló kijelentések összefoglalásaként megállapíthatjuk, hogy Jusztinosz beszámolója gazdag szentírási és apokaliptikus anyag ismeretén alapul. Mondanivalójának lényege, hogy a Messiás valamennyi pogány nemzet várakozásának megfelelően úgy fog visszatérni Jeruzsálembe, hogy feltárja oldalának sebt, ezzel mutatva meg, hogy ő azonos a megfeszített Krisztussal. Megjelenését meg fogja előzni „a bűn emberének” feltűnése, majd Illés eljövele, aki majd mindent helyreállít. Akik látták a Messiást a megaláztatásban, akkor majd reménnyel tekinthetnek ugyancsak őrá, a Megdicsőültre.

3. A test feltámadása

A „férgék reményé”-nek nevezve Kelszosz kigúnyolta a keresztényeknek a test feltámadásába vetett hitét.⁵ A keresztény hitnek egyetlen másik eleme sem volt annyira kitéve a pogányok megvetésének, mint ez. A gnosztikusok is kifejezték értetlenkedésüket és szkepszisüket ezzel kapcsolatban. Jusztinosz a keresztény hit szerves részének tartja, és az apológiákban meg a *Dialógus* apokaliptikus részében részletesen leírja a feltámadást. Ne feledjük, hogy a *Dialógus* elején éppen a lélek halhatatlanságának kérdése miatt fejezi ki elégedetlenségét a platonizmus tanításával kapcsolatban. A feltámadással kapcsolatban azonban Platónt szövetségeseként tartja számon, akire pedig Kelszosz is próbált hivatkozni. Érvelésében Jusztinosz az érzékelés képességéből indul ki. Kijelenti, hogy mindenki alá lesz vetve a büntetésnek, aki gonoszul cselekszik. Ha maga a császár tesz is rosszat,

⁵ Vö. ÓRIGENÉSZ, *Contra Celsum* V, 14.

büntetésben fog részesülni halála után. Mindenkinek számot kell adnia cselekedeteiről és annak a hatalomnak a gyakorlásáról, amelyet kapott.

Ha a halál állapotában megszűnne az érzékelés képessége, a gonoszok igen jól járnának, hiszen nem érzékelnék a nekik kijáró büntetést – állítja Jusztinosz. Maga a császár is tud azokról a jelenségekről, amelyekről például Dodona és Delphoi híresek, és hitelesnek tartja őket, amelyek pedig arról tanúskodnak, hogy a lelkek nem veszítik el az érzékelés képességét a test halála után sem. A nagy jóshelyeken előforduló események mind ezt bizonyítják Jusztinosz szerint. Homérosz, Empedoklész, Püthagorasz, Szókratész, Platón szintén ezt tanította. Ha a császár elfogadja, amit ők mondanak, akkor a keresztények meggyőződését is el kell fogadnia, akiknek Istenbe vetett hite ráadásul még erősebb is. A keresztények azért is hisznek a test feltámadásában, mert meg vannak győződve arról, hogy Isten képes mindezt megtenni.

Másik érve az, hogy egy esemény rendkívülisége, szokatlansága nem érv amellet, hogy ne lenne lehetséges. A keresztények Tanítómestere maga mondta, hogy ami nem lehetséges az embereknek, lehetséges Istennek (Mt 19,26). Jobb félni Istent, mint kitenni magunkat annak a veszélynek, hogy halálunk után testestől-lelkestől a pokolra kerülünk, ahol a gonoszok és a hitetlenek szenvednek.

A feltámadás részleteit illetően Jusztinosz a Jeruzsálemmel kapcsolatos próféciák beteljesedésével érvel, és az *Íráshoz* való hűségével kiváltja Trifón rokonszenvét. Megkérdézi Jusztinoszt, valóban hisz-e abban, hogy a lerombolt Jeruzsálem újra felépül, és benne fognak élni a keresztények a pátriárkákkal és a prófétákkal együtt. Jusztinosz először az Iz 65,17–25-tel érvel, ahol az új Jeruzsálemben hallható ujjongásról olvashatunk. A rendelkezésére álló szövegváltozatra támaszkodva azt állítja, hogy ez az állapot ezer évig fog fennmaradni. Felhívja figyelmünket a *90. zsoltárra* is, amelyben azt olvashatjuk, hogy egy nap Isten számára annyi, mint ezer év (Zsolt 90,4). Ezt a kijelentést a végidőkre vonatkoztatja, de János *Jelenéseinek könyvével* is érvel.

Jusztinosz Papiaszhoz és Irenaeushoz hasonlóan tehát khiliaszta nézeteket vall, de – Irenaeustól eltérően – nem tekinti eretnekeknek azokat a keresztényeket, akik ezen a téren nem osztják meggyőződését.⁶

6 Vö. CARLO NARDI (a cura di), *Il millenarismo. Testi dei secoli I–II.*, (Biblioteca Patristica), Fiesole 1995, 123–124.

4. A végítélet

Krisztus eljövetele és a test feltámadása már a végítélet felé mutat. A második eljövételt követi majd az ítélet. Jusztinosz kifejti, hogy Isten majd mindenkit feltámaszt, és némelyeket véget nem érő boldogságban részesít az ő örök királyságában, másokat azonban örök tűzzel büntet. A dolgok pontosan úgy fognak történni, ahogyan Dániel megjövendölte. A negyedik, istenkáromló állatot teljesen megsemmisítik. A gonoszságnak vége szakad, és Isten szent népe elnyeri a hatalmat (D. XXXI.).

Az 1. *Apológiában* kifejtett véleménye szerint az örök boldogság és az örök tűz között nincs harmadik lehetőség. Jusztinosz azzal érvel, hogy az ítélet megtörténte, vagyis a jók és a gonoszok teljes szétválasztása Isten és az ember természete miatt egyaránt szükséges. Az ördög és a gonosz lelkek serege Krisztus szavának megfelelően tehát az örök tűzre kerül. Ha nem lenne ítélet, ez azt jelentené, hogy Isten nem létezik, vagy hogy érzéketlen a jó és a rossz iránt. A filozófusok tudnak valamit erről az ítéletről, de félreértik a lényegét és alábecsülik jelentőségét. Platón az állította, hogy Rhadamanthüs és Minosz büntetik majd meg a gonoszokat, valójában azonban Krisztus lesz a végső ítélet bírója. A büntetés azonban nemcsak ezer évig fog tartani, ahogyan Platón állította, hanem örökké. A büntetést mindenki a saját testében szenved majd el; a lelkek nem vándorolnak át más testbe (1A. VIII.).

Az emberek által hozott minden törvényes ítélet háttérében ott van Isten ítélete mint vonatkozási pont, mint egyfajta minta. Az örök büntetésbe vetett hit révén a keresztények tulajdonképpen a világi bírák szövetségeseinek tekintendők, hiszen ők is arra törekszenek, hogy a törvényt érvényesítsék és a gonoszságot megtorolják (1A. XII.).

Jusztinosz éppen azért írja apológiáit, hogy a keresztényeket ne lehessen az életmódjuk és tevékenységük eltitkolásával vádolni. Az uralkodó így majd saját maga is felelős lesz azért, ha a tények ismeretében nem a jognak megfelelően cselekszik. Az 1. *Apológia* végén megismétli fenyegetését:

„Ha pedig úgy látjátok, hogy mindezeknek van értelme és igazak, tartások mindezt tiszteletben, de ha ostobaságnak tűnik, mint vénasszonyos fecsegést vessétek el, azonban ne szabjatok ki halálos ítéletet – mint ellenségeitekre – azokra, akik semmi gonoszat nem tettek. Ugyanis már hangsúlyoztuk, hogy ti sem fogtok elmenekülni Isten eljövendő ítélete elől, ha

kitartotok az igazságtalanságban, és mi fel fogunk kiáltani: – Történjen az, ami kedves az Istennek” (1A. LXVIII. 1.).

A 2. *Apológiában* a keresztények megbüntetésének igazságtalan volta kerül előtérbe. Jusztinosz kijelenti, hogy Róma városának kormányzója, Urbicus a gonosz démonoknak engedelmessé válik, akik arra használják fel a bírakat, hogy halálra ítéljék a keresztényeket. Az ítélet mibenlétéről hasonlóan beszél, mint az 1. *Apológiában*:

„De nehogy valaki azzal álljon elő, amit a magukat filozófusoknak tartók mondanak, hogy hiú beszéd és fenyegetés az, amit hirdetünk, vagyis, hogy örök tűzben bűnhődnek a gonoszok, és a félelemmel – nem pedig a dolgok jó és nemes voltával – vesszük rá az embereket az erényes életre, erre röviden felelni fogok. Ha ugyanis ez nem így van, akkor Isten sem létezik, vagy ha van, akkor nem törődik az emberekkel, és nincs se erény, se bűn, és mint erről már beszéltünk, akkor igazságtalanul büntetik a törvényhozók a jó rendelkezések áthágóit.”⁷

A 2. *Apológia* végén pedig azt a kívánságát fejezi ki, hogy az uralkodó a vallásosságának és a filozófiájának szellemében ítélkezzék:

„Bárcsak ti is, a helyes istentisztelet előmozdítására való törekvésekhez és bölcséletet kedvelő személyetekhez méltóan, saját érdeketekben az igazságnak megfelelő ítéletet hoznátok!”⁸

5. Szabad akarat, egyéni érdemek, krisztusi megváltás

Az emberi természet is megkívánja, hogy legyen végső ítélet, hiszen az ember szabad akaratral rendelkezik, ezért mindenkit a saját tetteinek értéke szerint (κατ' ἀξίαν τῶν πράξεων) ítél meg Isten. Ha ennek valóban tudatában lennének az emberek, akkor bizonyára megváltoztatnák az életvitelüket. Isten mindenről tud, legyen az külső cselekedet vagy belső motiváció. Aki többet kapott Istentől, annak többről kell majd elszámolnia a végső ítéletkor. A világi uralkodóknak becsülniük kellene a keresztények értük mondott imáit:

„De, ha nem fogtok törődni imádságainkkal és azzal, hogy mindent nyíltan beismerünk, akkor sem fogunk kárt szenvedni, mivel hisszük, vagy inkább az a meggyőződésünk, hogy mindenki a tettei érdeme szerint fog

⁷ 2A. IX. 1.

⁸ 2A. XV. 5.

bűnhődni az örök tűzben, és mindenki számot fog adni aszerint, hogy milyen képességeket kapott az Istentől, Krisztus figyelmeztetése alapján: Akinek az Isten többet adott, attól többet is kér számon [Lk 12,48]” (1A. XVII. 4.).⁹

Ugyanebben a műben később megerősíti meggyőződését az emberi akarat szabadságával kapcsolatban. Erről tanúskodnak a próféták is, akikről megtanulhatjuk, hogy mindenkit a saját tettei alapján ítél majd meg Isten:

„De nehogy valaki is abból, amit mondtunk, arra következtessen, hogy mi valamiféle kikerülhetetlen végzetről beszélünk a bekövetkezett események kapcsán, meg hogy előre eltervezett dolgokat hirdetünk, ezért a következő magyarázatot adom. A prófétáktól úgy tanultuk, és igaznak ismerjük azt, hogy az egyes cselekedetek értékének megfelelően vagy szenvedésben és bűnhődésben, vagy jutalomban lesz része mindenkinek; és ha ez nem így lenne, hanem minden a sorsnak megfelelően történe, akkor semmi sem függene tőlünk. Ha a sorsnak megfelelően lenne az egyik jó, a másik rossz, az előbbiért így nem járna elismerés, az utóbbi miatt meg elmarasztalás”.¹⁰

Azt is nyomatékosan hangsúlyozza, hogy létezik egyetemes, lényegében vallások fölötti erkölcsi mérce a tettek megítélésére. Trifón megkérdezi, hogy akik a mózesi Törvény szerint éltek, ugyanolyan megítélés alá esnek-e, mint azok, akik a Törvény kihirdetése előtt éltek, mint például Hénok és Jákob. Jusztinosz azt válaszolja, hogy mindenki a saját igaz voltának, megigazultságának mértéke alapján üdvözülni majd: *καὶ ἕκαστος τῆ αὐτοῦ δικαιοσύνη σωθήσεται*. Ezt Ezekiel kijelentése (Ez 14,20) alapján állítja, aki hangsúlyozza, hogy még ha Noé, Dániel vagy éppen Jákob kérné fiai feltámasztását, azt is megtagadná Isten, ha nem lennének rá ők maguk méltók. Jusztinosz szerint a Törvény igenis sok olyan előírást tartalmaz, amelyek harmóniában vannak az egyetemes természeti törvény folytán is helyesnek ítéhető cselekedetekkel, megfelelnek az igaz vallásosságnak, és elősegítik a megigazulást. Ennélfogva Krisztus feltámadása miatt azok is üdvözülhetnek, akik betartották a Mózesnek adott Törvényt, de azok is, akik a Törvény kihirdetése előtt éltek igaz módon, továbbá azok is, akik ismerték őt, vagyis személyesen találkoztak vele. Hiszen Isten Fiaként ő már a hajnalcsillag előtt létezett, megtestesült a Dávid családjából származó Szüztől, mégpedig azért, hogy minden gonoszságot megsemmisítsen. A

⁹ 1A. XLIII. 1–2.

¹⁰ *Uo.*

Kígyó és a gonosz angyalok a végítéletkor majd megsemmisülnek, mégpedig a halállal együtt (D. XLV).

6. Feloldható ellentmondások?

Jusztinosz eszkatológiával kapcsolatos főbb kijelentéseinek összefoglalásából is kitűnik, hogy ellentmondások figyelhetők meg köztük. Az első nehézséget E. F. Osborn abban látja, hogy a *Dialógus* szerint a lélek nem a saját erejéből halhatatlan, hanem csak ha Isten Lelkének jelenlétében él. Másrészt azt is hangsúlyozza Jusztinosz, hogy valamennyi lélekben, vagyis a jók és a rosszak lelkében egyaránt megmarad az érzékelés képessége a halál után, tehát ezek szerint valójában a gonoszok sem szűnnek meg létezni, és az érdemektől meg a bűnöktől függetlenül mindenki fel fog támadni az ítéletre. A második ellentmondás lényege, hogy létezik-e átmeneti állapot az üdvözültek és a kárhozottak állapota között. Egy helyen Jusztinosz eretnekként bélyegzi meg azokat, akik szerint a lélek a halál után rögtön Istenhez jut (D. LXXX. 4.). Másutt (2A. II. 19.) azonban kifejezetten ezt állítja, igaz, hogy csak a mártírok lelkéről. Egyebütt (1A. II. 4.) pedig azt írja, hogy a császár megölheti ugyan a keresztényeket, de valójában nem tud kárt tenni bennük. A *Dialógus* V. 3-ban pedig az öregember, aki a keresztény tanításba vezeti be Jusztinoszt, egyértelműen azt állítja, hogy létezik egy átmeneti állapot a halál után, ahol két külön helyen várakoznak az igazak és a gonoszok. E kijelentés alapján azonban úgy tűnik, hogy ezzel tulajdonképpen elővételezi a végítéletet. Kérdéssé válik tehát, hogy szükség lesz-e még egyáltalán egyetemes ítéletre. További ellentmondásnak tűnik, míg az apológiákban arról beszél, hogy a világ végén a tűz mindent elpusztít, a *Dialógusban* viszont egy Új Jeruzsálemről beszél.

E. F. Osborn arra hívja fel a figyelmünket, hogy Jusztinosz elsősorban apológéta, tehát valakikkel szemben törekszik megvédeni a keresztény hit egyes tételeit, és a különböző oldalakról érkező támadásokra kíván reagálni. A δεύτερα παρουσία hangsúlyozása azért különösen fontos számára, hogy demonstrálja: a világ végén eljövő Messiás ugyanaz a személy, akit keresztre feszítettek és átdöftek. A test feltámadását azokkal szemben kellett állítani, akik ezt nevetség tárgyává tették, illetve tagadták az érzékelés képességének meglétét a halál után. Az Új Jeruzsálem ezeréves virágzásába vetett személyes hitét azokkal szemben kellett megvédenie, akik felfigyel-

tek arra, hogy maguk a keresztények is különféle módokon gondolkodnak erről. Isten igazságosságának és az emberi szabad akaratnak tagadhatatlan megléte követelte meg a végítélet kikerülhetetlen bekövetkezésének hangsúlyozását. Ez a végítélet egyrészt univerzális érvényű, ugyanakkor azonban az emberi törvénykezésben is megnyilvánul valamilyen partikuláris formában. Osborn szerint a felsorolt kijelentések egyike sem hanyagolható el, ha a keresztény hit legfontosabb elemeit kívánja bemutatni és megvédeni egy apologéta.¹¹

Jusztinosz a jó reménység embereiként mutatja be a keresztényeket (εὐέλπιδες):

„[M]i, akik közül sokan egykor gyűlöltek egymást, sőt megölte egyik a másikat, sokat törődtek azzal, hogy ki nem tartozott népünkhöz szokásai vagy életfelfogása révén, most Krisztus eljövetele után közösségben élünk velük, sőt ellenségeinkért imádkozunk, és azokat, kik igazságtalanul gyűlölnek bennünket, igyekszünk meggyőzni, mert Krisztusnak helyes parancsai szerint élve tudjuk csak remélni azt, hogy megnyerjük Istentől mindazt, ami javunkra válik”.¹²

A keresztények tehát szüntelenül várják Uruk visszatérését, abba helyezve reményüket, hogy örök boldogságban együtt élhetnek majd vele az Új Jeruzsálemben. A közbeeső időben pedig elviselik a gonoszság támadásait, hiszen bíznak abban, hogy a gonoszságra végül teljes pusztulás vár. A keresztire feszített és feltámadott Úr végső győzelme és dicsősége alkotja a remény teológiájának alapját.

Az apológiákban és a *Dialógusban* megjelenő eszkatológiai nézetek közötti különbségek feloldására is különböző megoldásokat javasolnak a kutatók, vagy éppen lehetetlennek tartják a kijelentések harmonizálását. L. W. Barnard szerint reménytelen összehangolni már a földi és a mennyei Jeruzsálemmel kapcsolatban megfogalmazott kijelentéseket is, hiszen Jusztinosz időnként azt állítja, hogy Krisztus ezeréves országa az újjáépített, ezer évig fennálló Jeruzsálemben valósul meg a keresztények számára, máskor pedig azt hangsúlyozza, hogy a lelki, örök Jeruzsálem fog hamarosan megjelenni. Barnard szerint az a nézet semmiképpen sem fogadható el, hogy ez a kérdés valójában nem is volt lényeges Jusztinosz számára, hiszen – emlékeztetnek egyes patrológusok – az apológiákban meg sem említi sem

¹¹ Vö. OSBORN, *i. m.*, 197–198.

¹² 1A. XIV. 3.

a földi, sem a mennyei Jeruzsálemet. Sokkal inkább arról lehet szó – állítja Barnard –, hogy a világi hatóságokhoz intézett, a keresztények védelmét célzó művekből azért hiányzik ennek a kérdésnek a tárgyalása, mert káros lett volna az adott politikai környezetben foglalkozni vele, amikor Hadrianus hadai elpusztították az ősi Jeruzsálemet, és egy pogány várost építettek a helyére.

Barnard szerint Jusztinosz véleménynyilvánítását nyilvánvalóan ahhoz a környezethez igazította, amelyhez aktuálisan szólt. Az örök Jeruzsálemről szóló tanítása jól beleillik abba az újszövetségi hagyományba, amely hangsúlyozza, hogy az emberiség végső sorsának mindenekelőtt lelki tartalma van. Krisztus földi, ezeréves uralmáról szóló kijelentéseinek üzenetét szintén akkor érthetjük meg leginkább, ha a 132–135 között zajló zsidó háború eseményeit vesszük figyelembe, amelynek során a lázadás vezetőjének, Bar-Kochbának is voltak messiási aspirációi. Számos jel arra mutat Barnard szerint, hogy amikor a vita zajlott Trifónnal, a háború még javában dúlt. A D. I. 3-ban Trifón azt mondja, hogy nemrég menekült el a háborúból Hellászba, ahol először Korintusban járt, majd később sok más városban. A zsidó háború eseményeiről a D. IX. 3-ban is beszél Trifón kíséretének egyik tagja. A D. XVI. 2-ből Hadrianus ediktumáról esik szó, amelyben kitiltotta a zsidókat Jeruzsálemből. A D. CVIII. 3. pedig már kifejezetten említi, hogy Jeruzsálemet már elfoglalták, és onnan rengetegen menekültek el a birodalom nagyvárosaiba. Egy zsidó dialóguspartnerrel folytatott vita során nyilván nem lehetett megkerülni azt a kérdést, hogy mi lesz az elpusztított Jeruzsálem sorsa. A Jel 20,4.6 jelentette számára az alapot véleményének megformálásához: „Ezután trónokat láttam, azok ültek rajtuk, akikre az ítélkezést bízta. (...) Boldog és szent, akinek része van az első feláradásban. A második halálnak ezeken nincs hatalma, hanem Istennek és Krisztusnak lesznek papjai, és ezer évig uralkodnak vele”.¹³ Barnard még említi néhány, az intertestamentális irodalomba sorolható zsidó irodalmi alkotást is (például *József halála*, *Báruk apokalipszise*, *Hénok könyve*). Ezekben a művekben hasonló elképzelésekkel találkozhatunk, amelyek tehát nyilván jó kiindulási alapot jelenthettek számára a Trifónnal kibontakozó vitában. Barnard szerint nem logikátlansággal vagy együgyűséggel kellene vádolni Jusztinoszt – mint ahogyan némelyik kutató teszi –, hanem el kell fogadnunk, hogy a történelmi körülmények és a vitapartnereinek nézetei

13 *Biblia*, Budapest 2006, 1378.

követelték meg, hogyan alakítsa a saját álláspontját. Tehát időnként módjában állt az apokaliptika mitikus és kvázi fizikai nyelvezetét is használni, mégpedig attól függően, hogy milyen téma tűnt fel a vita során.¹⁴

A végítélettel kapcsolatban Barnard véleménye szerint általánosságban azt a benyomást kelti Jusztinosz, hogy azok az angyalok és emberek, akik gonoszat cselekedtek és visszaéltek szabad akaratukkal, örök tűzre vettetnek. Azonban azt is állítja az apológéta, hogy az örök tűzben mindenki a gonosz tetteivel arányosan bűnhődik (1A. XVII. 4.). A *Dialógus* V. 3-ban – mégpedig filozófiai fejtegetések közegében – viszont azt a véleményét hangoztatja, hogy a gonoszok csak addig léteznek, ameddig Isten bünteti őket. E. R. Goodenough szerint itt valójában kétféle tradíciót őriz Jusztinosz, és szellemi „tunyasága” miatt nem dönti el, hogy melyiket tekintse hitelesnek.¹⁵ Barnard szerint azonban itt is inkább arról van szó, hogy Jusztinosz a befogadó közegre, vitapartnerei figyelve ismerteti a hagyomány bizonyos elemeit. A végítélet képét az *Újszövetség* alapján idézi fel olyan kontextusban, amelyben a személyes döntés fontosságát kell hangsúlyoznia, az apológiákban pedig a pogány világ számára inkább a keresztény hagyomány racionalitását hangsúlyozza. Ebben az összefüggésben a cselekedetek minősége a legfontosabb, és a büntetés ezekhez mérten kell, hogy arányos legyen.

A végítélet után bekövetkező világéggéssel kapcsolatos kijelentései szintén nem tűnnek konzisztensnek. A 2A. VII-ben kritika alá veti azt a sztoikus nézetet, miszerint Isten azonos lenne a változékony és pusztulásnak alávetett anyaggal. Azt állítja, hogy akkor jön el a világvége, amikor a mindent elemésztő tűz elpusztítja a gonosz angyalokat, a démonokat és az embereket. Nem vizsgálja meg azt a kérdést, hogy ez az állítás hogyan békíthető össze a *Dialógusban* olvasható nézettel, hogy az új Jeruzsálemből – amely ezek szerint mégsem válik a világéggés áldozatává – maga Krisztus fog uralkodni. Barnard emlékeztet bennünket arra, hogy a végső világéggésről csak az apológiákban beszél, az örök Jeruzsálemről pedig csak a *Dialógusban*. Barnard ebben az esetben is úgy látja, hogy mindenekelőtt az aktuális vitapartnerek nézeteire reagál Jusztinosz. A 2. *Apológiában* arra törekszik, hogy a középső platonizmus áramlataiban is megjelenő sztoikus nézetet támadja, miszerint az istenség periodikusan pusztul el a változásnak alávetett

14 L. W. BARNARD, „Justin Martyr’s Eschatology”, in *Vigiliae Christianae* 19 (1965) 86–98.; 94–95.

15 E. R. GOODENOUGH, *The Theology of Justin Martyr*, Jena 1923, 288.

anyagban, a *Dialógusban* pedig azt hangsúlyozza, hogy Krisztus annak az örök királyságnak a fénye, amelynek fővárosa Jeruzsálem lesz.¹⁶

7. Befejezés

Jusztinosznak a végidőről szóló, időnként ellentmondásoktól sem mentes kijelentései ellenére sem szabad elfelejtenünk, hogy milyen értékes forrást jelentenek számunkra fennmaradt művei a korai Egyház eszkatológiai várákozásairól. Két világ határán állva arra törekedett, hogy a Krisztus egyetemes üdvözítő akaratába vetett szilárd meggyőződését közvetítse Izrael fiai és a pogány világ felé. A teremtett világ és az emberi társadalom törekénységét bemutatva sürgette, hogy minden jóakarátú ember felismerje: az emberi lét végső célja a mennyei hazába való megérkezés.

¹⁶ BARNARD, *i. m.*, 97–98.